

УДК 81'246.3

**СОЦІАЛЬНА РОЛЬ ЯК МАРКЕР МОВНОЇ ПОВЕДІНКИ
В МУЛЬТИЛІНГВАЛЬНІЙ СИТУАЦІЇ**

Н.М.Гончар

*кандидат філологічних наук, доцент,
Ізмаїльський державний гуманітарний університет*

У статті розглянуто поняття соціальної ролі та її вплив на мовну поведінку індивіда. Описано, як в багатомовних спільнотах, де функціонують декілька мов з різним набором соціальних функцій, з вибором соціальної ролі пов'язаний вибір мови спілкування та яким чином людина відбирає мовні маркери, що узгоджуються з її соціальним статусом і виконуваною соціальною роллю.

Ключові слова: соціальна роль, мовленнєва поведінка, білінгвізм, рольова модель.

Теорія ролей була висунута фахівцями із соціології та соціальної психології. Соціальні ролі особистості були об'єктом вивчення І.С.Кона [1], Є.Ф.Тарасова [2], про рольову мовленнєву поведінку індивіда писали Л.П.Крисін [3], М.Віденов [4] та ін.

Сутність соціальної ролі полягає в тому, що дитина змалку в первинних групах – у родині, в дитячому колективі засвоює основні норми соціальної й мовної поведінки, які формуються під контролем дорослих.

О.Д.Швейцер характеризує соціальну роль як «спосіб реалізації соціальної діяльності певною поведінкою індивіда, у тому числі й мовленнєвою (при доборі мовних засобів)» [5, 191].

У повсякденному житті в різних соціальних контактах індивіди розігрують функціонально різні соціальні ролі (батько, син, дружина, однокласник, учитель та ін.), що мають своє вираження в мові. Вони утворюють бінарні стійкі опозиції – батько/дитина, дружина/чоловік, син/дочка та ін. Кожній з них у різних ситуаціях спілкування відповідає певний тип мовної/мовленнєвої поведінки, свій набір мовних засобів.

Дослідники співвідносять мовну поведінку індивіда з його соціальною роллю, яка залежно від умов комунікації визначає його мовну поведінку. В багатомовних спільнотах, в яких функціонують декілька мов з різним набором соціальних функцій, із вибором соціальної ролі пов'язаний вибір мови спілкування.

Із цього випливає, що поняття соціальної ролі тісно пов'язане з нормами соціальної й мовної/мовленнєвої поведінки, які усталилися в даному колективі, і кожен його член повинен виконувати соціально-комунікативні вимоги, прийняті в певному соціумі.

У процесі спілкування людина повинна відбирати мовні маркери, що узгоджуються з її соціальним статусом та виконуваною соціальною роллю. Подібно до того, як у процесі спільної діяльності у людей формуються певні стереотипи поведінки, регулярність комунікативних контактів між членами групи веде до користування певними мовленнєвими шаблонами [3, 82].

У будь-якій соціокомунікативній групі людина повинна пристосуватися до певних ситуацій і «підтримувати рівновагу» між виконуваною соціальною роллю і запропонованими їй нормами мовної поведінки. Стандартні мовні ситуації зазвичай відрізняються наявністю певного набору регламентованих мовних засобів. Щоб рольові очікування комунікантів стосовно один одного не порушувалися, між членами мовного колективу повинна існувати згода щодо вибору мови спілкування (мовного варіанта), при цьому кожен комунікант, виступаючи в різних соціальних ролях, має відповідні стереотипи комунікативної поведінки, що утворюються при регулярному повторенні симетричних рольових приписів. Використання мовних стереотипів зумовлене певними правилами, яких дотримується комунікант, обираючи певну рольову матрицю. Вона може

бути симетричною й несиметричною. Якщо мовці мають рівні соціодемографічні й соціокультурні «параметри» (однаковий соціальний стан, вік, стать, є носіями однієї мови), їм легше дотримуватися рольових мовленнєвих вимог, прийнятих у суспільстві, та симетричної рольової матриці. Невідповідність між соціальною роллю і мовною поведінкою комуніканта може призвести до комунікативного конфлікту та порушення рольової матриці, а отже, до порушення норм соціальної поведінки.

Таким чином, комунікативні навички не є випадковими, вони регулюються визначеними правилами у вигляді рольової моделі й комунікативної компетенції. За цією моделлю, змінюючи свої соціальні ролі, індивід знаходиться у пошуках певного мовленнєвого коду. В одномовних спільнотах, наприклад, може відбуватися перемикання з літературної форми мови на діалектну, а в білінгвальних/мультилінгвальних – ще й з однієї мови на іншу.

Для білінгвальних спільнот із соціально-активним характером двомовності або багатомовності, при якому кілька мов, що функціонують у суспільстві, обслуговують різні сфери й знаходяться в умовах функціональної доповнюваності, соціальна роль є маркером індивіда при виборі мови спілкування. Кожна із представлених у цій спільноті мов має функціональну й ситуативну спеціалізацію та займає певну позицію на шкалі престижності.

Здебільшого у білінгвальному соціумі болгаро- та гагаузововних сіл українського Подунав'я за кожною соціальною роллю спілкування «закріплено» певні мови. В мовній практиці індивідів зазвичай переважає одна з них. Хоч усі члени можуть добре володіти всіма представленими ідіомами, їх уживання в тотожних ситуаціях виявляється надлишковим і функціонально невиправданим, а тому в багатомовних спільнотах спостерігається тенденція до диференційованого вибору мови залежно від сфери комунікації та характеру спілкування.

Зміна комунікативного коду є досить характерним явищем, що регламентується певними правилами, які відображають норми мовної поведінки членів окремих колективів.

Кодове перемикання розглядав О.Д.Швейцер, який називає це явище «реакцією комунікантів на зміну соціальної ситуації мовленнєвого акту» [6, 81]. Природа кодових перемикань найчастіше є соціально вмотивованою, оскільки залежить від зовнішніх соціальних чинників: ситуації спілкування, соціально-рольових стосунків між співрозмовниками, офіційності/неофіційності умов комунікації.

За нашими спостереженнями, особи старшого покоління розмовляють болгарською у спілкуванні між собою та російською під час комунікації з дітьми, які не володіють діалектами національних мов. Бажання бути зрозумілим виявляється у виборі мови спілкування з комунікантом, котрий не володіє тим мовленнєвим кодом, що використовується в комунікації на території болгаромовних сіл.

Кожен індивід, член білінгвальної мовної спільноти, повинен засвоїти, які саме соціальні чинники сприяють перемиканню коду й в яких комунікативних ситуаціях воно можливе. Тільки досвідчений комунікант, що володіє всім репертуаром соціальних ролей і у свідомості якого співіснують дві чи три мовні системи, може швидко реагувати на зміну параметрів комунікації й використовувати відповідний мовний код. На виборі мовного коду відбивається соціокультурна ситуація, в якій протікає комунікація. Вона може бути офіційною – неофіційною, формальною – неформальною, серйозною – несерйозною, ввічливою – неввічливою тощо.

Необхідно зазначити, що ті ж самі інформанти в різних сферах спілкування можуть однотипно переходити з мови на мову відповідно до стереотипів використання мов у певній сфері.

Перехід двомовного носія з однієї мови на іншу спричинений соціальними чинниками. У соціолінгвістичній літературі виділяють два типи кодового перемикання: ситуативне і метафоричне. Ситуативне перемикання спостерігається тоді, коли змінюються якісь параметри соціальної ситуації та рольові стосунки між учасниками

спілкування, метафоричне – коли соціальна ситуація залишається тією ж, а змінюються лише її компоненти, наприклад, тема [7, 210].

Ситуативний тип перемикання викликають рольові стосунки між учасниками спілкування, соціальний статус комунікантів, їх соціальні настанови, орієнтація на певні соціальні цінності й норми.

У кожній комунікативній сфері – «родина», «друзі», «робота», «магазин», «сільрада (установа)» – є свої загальні правила мовленнєвої поведінки, залежні від соціальних ролей комунікантів. Індивід як член таких груп виконує певну соціальну роль, що ідентифікує його і позиціонує відносно інших. Наприклад, індивід у родині вживає код, вибір якого залежить від віку її членів, традицій спілкування тощо. В одних сім'ях – це болгарська мова, в інших – болгарська чи російська.

Кожне нове покоління створює свої типи мовної поведінки, які при схваленні членами даної спільноти стають обов'язковими для всіх. Так, використання російської або української мови в різних сферах спілкування представниками молодшого покоління схвалене всіма членами соціуму і зараз, за свідцтвом самих інформантів, стає базою для вивчення української мови, чого не було ще 15-20 років тому. В межах вікової групи можна говорити про наявність декількох варіантів вибору мови спілкування, кожен з яких обумовлений впливом різних чинників – демографічних, соціальних, психологічних. У кожного покоління є своє усвідомлення престижності використовуваних мов та їх варіантів, і кожне покоління дотримується своїх ціннісних орієнтацій стосовно представлених мов.

Школярі чітко розмежовують мови та відповідним чином використовують їх, зважаючи на сферу спілкування (на уроках, на зборах) і на мову співрозмовника, наприклад, з російськомовним співбесідником у такому разі переходять на російську. Болгарською вони розмовляють з представниками старшого покоління, користуються в неофіційній ситуації спілкування з однолітками і батьками. Підлітки легко адаптуються до мовної ситуації, мають свій репертуар соціально-комунікативних ролей. Велика частина представників цієї вікової групи розмовляє російською мовою. Українську мову представники цієї вікової групи використовують у школі на заняттях та в офіційних установах.

На вибір мови спілкування молодшого покоління впливає віковий критерій співрозмовника, він є вирішальним чинником при виборі мови комунікації зі старшими членами родини. Так, у тих сім'ях, де батьки й діти спілкуються російською мовою, з бабусею і дідусем діти розмовляють лише болгарською.

Як свідчить матеріал, у кожній родині існує своєрідна домовленість щодо вибору мови комунікації. Представники молодшого покоління намагаються підкорятися сімейним рольовим приписам.

Вибір мови спілкування в зазначеній віковій групі залежить, у першу чергу, від рівня освіти і професії комунікантів. Інтелігенція є основним носієм російської літературної мови, вона володіє й українською мовою, якою пишуться офіційні документи, ведеться комунікація в офіційній сфері спілкування. Особи з вищою освітою послуговуються соціолектом, відмінним від соціолекту робітників. Велика частина людей з вищою освітою обіймають керівні посади та є службовцями на території населеного пункту. Завдяки своїй професійній діяльності вони багато контактують з іншими і впливають на формування норм мовної/мовленнєвої поведінки в селі. Соціальні цінності й настанови визначають характер використання мов у тих чи інших ситуаціях спілкування. У мовленні цих осіб багато запозичень з російської мови – професіоналізмів і стійких сполучень слів (штампів).

Службовці навіть у побутовій сфері вживають професіоналізми, це пов'язано з тим, що «професійно-мовні засоби більшою чи меншою мірою присутні в мовленні мовця і тоді, коли він відіграє роль, не пов'язану з його професією». Так, спілкування вчителів із власними дітьми несе на собі вплив їх професії, їм важко звільнитися від тиску української мови, якою викладають у школі, і вони переносять цей тип спілкування в

побутову сферу.

Спілкування представника цієї групи в неофіційній обстановці з особою старшого покоління вимагає від нього вживання болгарської мови.

Перемикання здійснюється в службовій обстановці при варіюванні теми «службове – особисте», під час розмови мовець і слухач підкреслюють свої соціальні взаємини шляхом вибору тієї чи іншої мови. Обирають рідну мову співрозмовники, котрі знаходяться в близьких родинних стосунках або є близькими друзями.

Перехід на болгарську мову використовується як стилістично маркований засіб, що свідчить про неофіційне, дружнє, інтимно-довірливе ставлення до співрозмовника, для якого ситуація спілкування рідною мовою створює умови більш розкутого, довірливого контакту. У багатьох інформантів розвинена емоційна схильність до рідної мови, за допомогою якої відбувалася їхня соціалізація.

При зміні соціально-рольового статусу учасників комунікації вибір мови залежить від того, як людина хоче виглядати перед іншою. Типовою є ситуація спілкування підлеглого з начальником, коли перший одразу обирає «престижний код», бо другий спілкується в таких випадках тільки українською або російською.

Аналіз магнітофонних записів усного мовлення жителів болгаромовних сіл українського Подунав'я, засвідчив, що мовленнєва поведінка індивіда регламентована нормами, прийнятими у мовному колективі, до якого він належить. У кожному з них утворюються свої стереотипи мовленнєвої поведінки (матриця рольової поведінки), зумовлені віком, рівнем освіти, соціальним станом, професією.

Отже, в певній ситуації комунікації мовець виконує одну з соціальних ролей, використовуючи «закріплені» за цією ситуацією мовні коди і варіюючи їх вибір залежно від обставин. Ця варіативність є стереотипною і не виходить за межі прийнятих у суспільстві правил комунікації, внаслідок чого встановлюються більш-менш стійкі правила використання мовних кодів. У певних ситуаціях, що перебувають у зоні помірного соціального контролю (офіційне спілкування, російськомовний співрозмовник та ін.), вибір мови чітко регламентований, оскільки він санкціонований суспільством. В інших ситуаціях, які перебувають у зоні послабленого контролю (родина, коло друзів тощо), цей вибір не є регламентованим. Основними критеріями, що впливають на вибір мови, є соціально-демографічна характеристика особистості (соціальний стан, рівень освіти, професія, вік) і соціально-стратифікаційні параметри ситуації спілкування.

1. Кон И. Социология личности / И. Кон. – М. : Политиздат, 1967. – 86 с.
2. Тарасов Е.Ф. Социолингвистические проблемы теории речевой коммуникации / Е. Ф. Тарасов // Основы речевой деятельности. – М. : Наука, 1974. – С. 225-273.
3. Крысин Л. П. О речевом поведении человека в малых социальных общностях / Л. П. Крысин // Язык и личность. – М. : Наука, 1989. – С.78-86.
4. Виденов М. Увод в социолингвистиката / М. Виденов. – София : «Делфи», 2000. – 311 с.
5. Швейцер А. Д. Введение в социолингвистику / А. Д. Швейцер, Л. Б. Никольский. – М. : Высшая школа, 1978. – 216 с.
6. Швейцер А. Д. Современная социолингвистика: теория, проблемы, методы / А. Д. Швейцер. – М. : Наука, 1976. – 176 с.
7. Пачев А. Малка енциклопедия по социолингвистика / А. Пачев. – Плевен : Абагар, 1993. – 470 с.

Гончар Н. Н. Социальная роль как маркер языкового поведения в мультилингвальной ситуации.

Данное исследование посвящено изучению понятия «социальная роль» и ее влияние на речевое поведение в мультилингвальной ситуации. Описана закономерность выбора языка общения в болгароязычных селах украинского Подунавья в зависимости от социальной роли коммуниканта.

Ключевые слова: социальная роль, речевое поведение, билингвизм, ролевая модель.

Gonchar N. N. Social Role of an Individual as a Marker of Language and Speech Behaviour in Multi-lingual Situation.

Our research is devoted to the study of the concept «Social role» and its influence on speech behaviour in a multi-lingual situation. Regularities in the choice of a language of communication in relation to the social role of a communicant in Bulgarian-speaking villages of Ukrainian Danube region have been described.

Key words: *social role, language and speech behavior, bilinguizm, role model.*